

В.В. КАЛІНІЧЕНКО, канд. іст. наук; докторант ХДАК, Харків

ІНСТИТУТ ГРОМАДИ В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ УСРР У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті досліджується сучасна вітчизняна історіографія земельної громади в українському доколгоспному селі, що існувала в 1917–1930 рр. Автор дійшов висновку, проблема земельної громади доколгоспного села недостатньо вивчена, вимагає комплексного й всебічного її вивчення в Україні.

В статье исследуется современная отечественная историография земельного общества в украинской доколхозной деревне, которое существовало в 1917–1930 гг. Автор пришел к выводу – проблема земельного общества доколхозной деревни изучена недостаточно, требует комплексного и всестороннего его изучения в Украине.

The article is sanctified to the study of modern home historiography of the landed society in the Ukrainian dokolhoznoy village that existed in 1917-1930 Author came to the conclusion - the problem of the landed society of dokolhoznoy village is studied not enough, requires her complex and comprehensive study in Ukraine.

Термін «громада» у широкому значенні означає різні спільноти: селянська громада, міська комуна, земляцтво, релігійне об'єднання тощо. У деяких країнах громада – це нижча адміністративно-територіальна одиниця. У вузькому значенні цього слова – це первісна форма соціальної організації людей, що пізніше трансформувалася у сусідську (територіальну) громаду. Громада стала нижчою одиницею складного соціального організму суспільства і перетворилася у самоврядну організацію безпосередніх виробників матеріальних благ.

Впродовж історії людства зафіксовано величезну різноманітність конкретно-історичних форм і варіантів сусідської громади. Один з варіантів такої спільноти була громада в УСРР у до колгоспний період її існування (1917–1930 рр.).

В офіційному обігу – законах, постановах, указах, судових рішеннях до початку 1920-х років використовували термін «сільська громада» («сельское общество» – рос.). Земельних Кодекс УСРР 1922 р. ввів до офіційного обігу термін «земельна громада» («земельное общество» – рос.) [1, с. 1].

Необхідність існування подібного інституту була зумовлена особливістю господарювання індивідуальних селянських господарств (низка робіт на селі вимагала спільних зусиль всіх дворів). Саме життя змушувало селян об'єднуватися для виконання певних господарських функцій, при цьому селянські господарства залишалися цілком самостійними господарськими одиницями.

Брутально проведена більшовиками колективізація, розкуркулення, штучні голодомори призвели до процесу розселення села. З відродженням Української держави кризовий стан українського селянства не

припинився, розселянювання продовжується, що загрожує його остаточним зникненням. Потрібно зберегти селянство – основу української нації, що неможливо здійснити без збереження трудового селянського господарства.

Селянське господарство ще не вичерпало себе. У певних умовах воно ефективніше за велике господарство, яке базується на найманій праці. Це показує досвід країн Західної Європи, де збереглося селянське господарство сімейного типу (господарство, в якому використовується праця лише членів родини). Таке селянське господарство, кооперуючи певні галузі, або трудові операції, які неможливо виконувати в індивідуальному господарстві, перетворюється на цілком добровільних, економічно вигідних й раціональних умовах в кооператив вертикального типу. Саме господарство, залишаючись самостійною господарською одиницею, використовує переваги великого кооперативного об'єднання.

Однією із форм кооперативу вертикального типу була земельна громада, яка існувала в українському доколгоспному селі, але під час примусової колективізації селянських господарств була знищена.

Сучасна Україна взяла курс на ринкову економіку, складовим елементом якої є ринкове сільське господарство. Трудове селянське господарство може бути конкурентоспроможним у ринкових умовах, а отже й зберегтися, тільки об'єднавшись у кооперативи вертикального типу. Суспільне значення цього завдання цілком очевидне, тому з цієї точки зору дослідження земельної громади актуальне й необхідне на сучасному етапі.

Аналіз історіографічного доробку радянських істориків про громаду свідчить, що ця проблема недооцінювалась в науковій літературі. Оцінки соціально-економічного і політичного розвитку країни висвітлювали в рамках марксистсько-ленінської парадигми. Це повною мірою позначилося на роботах, присвячених проблематиці доколгоспного села. Перевагу віддавали висвітленню колгоспно-радгоспного сектору. Питання про громаду тільки поставили, але комплексного дослідження зроблено не було [2]. Свобода наукової думки, дискусії є обов'язковою умовою творчої роботи. Радянська історіографія, не зважаючи на значні досягнення, була змушена розвиватись в жорстких рамках ідеологічних установок й методологічних обмежень. Такий стан унеможлилював всебічне й об'єктивне висвітлення історичних явищ і подій. Це повною мірою стосувалося й інституту громади у доколгоспному селі.

Мета статті: проаналізувати рівень вивчення інституту земельної громади у доколгоспному селі УСРР в 1917–1930 рр. у сучасній українській історіографії (в роботах, що з'явилися в незалежній Україні).

В незалежній Україні процес переосмислення історичного процесу радянської доби набув незворотного характеру, зокрема це стосується і досліджень, де йдеться про діяльність громади в українському селі в 1917–1930 рр. Передусім це роботи В.В. Анісімова, І.М. Кривко, В.А. Бойка та інших [3, 4, 5, 8]. Ці роботи виконані на якісно іншому рівні, оскільки дослідники позбавилися ідеологічного диктату марксистсько-ленінського вчення, що заважало їхнім попередникам.

В.В. Анісімов показав генетичний зв'язок земельної громади 1920-х років із дореволюційною сільською громадою, вказав на існування сільської громади в українському селі в 1918–1921 рр. Помилкою цього автора є те, що він поземельний інститут, що продовжував діяти на селі, правда в несприятливих умовах воєнного комунізму, назвав земельною громадою, вносячи тих самим непотрібну плутанину в усталені дефініції. Слушною є думка В.В. Анісімова, що земельні громади в 1920-х роках «виступаючи в господарських справах, як виробничі асоціації кооперативного типу, в справах суспільних одночасно являли собою представницькими органами селянського самоврядування, об'єднуючи всі соціальні групи села» [6, с. 135]. Разом з тим, у роботі В.В.Анісімова є низка серйозних недоліків. Зокрема, він необгрунтовано визначив хронологічні рамки своєї роботи – 1921–1929 рр. Відомо, що інститут земельної громади в УСРР юридично оформився по Земельному кодексу 1922 р. і був ліквідований більшовиками в 1930 р. Джерельна база дослідження В.В. Анісімова надто вузька. Він взявся за дослідження земельної громади в межах України, а використав обмежене коло опублікованих законодавчих актів (переважно Земельного кодексу 1922 р. та коментарів до нього). Використав кілька справ ЦДАВО України і Черкаського облдержархіву. В той же час, основний масив документів про діяльність земгромад зосереджений переважно у фондах сільських рад і місцевих земельних відділів обласних державних архівів України, залишився поза увагою В.В. Анісімова. В другому розділі своєї праці, де він мав дослідити процес трансформації інституту земельної громади в умовах індивідуалізації селянського землекористування, В.В. Анісімов побудував на відповідних статтях Земельного кодексу і коментарів юристів до нього і не проаналізував, як на місцях ці правові норми втілювалися у життя. У третьому розділі «Земельні громади в системі радянського суспільно-економічного устрою» В.В. Анісімов звернув увагу на взаємини земгромад з сільрадами, але без аналізу і конкретних фактів про дійсні стосунки громад із сільськими радами. Посилання ж на кілька громад це лише поодинокі випадки в роботі В.В. Анісімова, а не правило [6, с. 98–99]. У роботі В.В. Анісімова фактично відсутній сюжет про діяльність земельних громад УСРР. Отже, В.В. Анісімов тільки намітив тему про громаду УСРР 1920-х років, але не розкрив її.

Робота І.М. Кривко присвячена земельній громаді південного (степового) регіону України. Зокрема, авторка звернула увагу на правові засади діяльності земгромад, проаналізувала структуру, склад та повноваження, підрахувала їх чисельність, описала господарську діяльність цього поземельного інституту та суспільно-політичну діяльність громад, встановила спадкоємність земельних громад 1920-х років і дореволюційних сільських громад, виявила елементи общинного самоврядування в земельних громадах, з'ясувала місце громади в системі владних інституцій на селі, взаємини між земельними громадами та сільськими радами і комнезами [5].

Робота В.В.Бойка присвячена аналізу діяльності земельних громад Кримської АРСР у 1922–1930 рр., яка тоді входила тоді до складу РРФСР [4].

Зокрема, автор слушно зауважує, що в умовах організаційно-фінансової слабкості сільрад земельні громади фактично були повноправними господарями села [4, с. 1, 13]. Громади відіграли позитивну роль в роки непу як інститут самоорганізації й кооперації селянства, вчинили опір насильницькій колективізації селянських господарств [4, с. 14, 15].

Організація і діяльність земельної громади на Харківщині стали предметом дисертаційного дослідження Г.В. Калініченко. В своїй роботі авторка наголошує, що земельна громада в 1920-х мала кооперативну природу й мала потенційні можливості для розвитку сільського господарства. Саме громада вдало поєднувала особисті й громадські потреби, при збереженні селянського господарства як самостійного суб'єкта господарювання – тому не було об'єктивної економічної необхідності в суцільній колективізації [8].

Поява робіт І.М. Кривко, В.В. Бойка, Г.В. Калініченко свідчить про зростання інтересу істориків до земельної громади 1920-х років.

Роботи В.В. Калініченка 1990-х – початку 2000-х років стисло охоплюють різні аспекти діяльності земельних громад в межах всієї УСРР [7; 9; 10, с. 126–163; 11]. Він описав організацію земгромад, вказав на їх відміну від дореволюційних сільських громад, застеріг від ототожнення земельної громади з селянською поземельною общиною, звернув увагу на права, обов'язки, функції земельної громади. Вказав на розміри і чисельність громад, наявні кошти, роботу сходу громади, уповноважених (правління) цього поземельного інституту, зв'язок громади з формами селянського землекористування, прогресивне значення громадської багатопільної сівозміни для піднесення селянських господарств, їх кооперування. В.В. Калініченко підкреслив, що введення громадських багатопільних сівозмін, вкупі з іншими агротехнічними заходами, перетворювало земельну громаду в кооператив вертикального типу, про який в 1920-ті роки писав О.В. Чайнов [12]. Це відкривало перед всіма селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку, потреби у суцільній колективізації не було. Тому дивним є твердження В.П. Михайлюка, що в роботах В.В. Калініченка проводиться думка, що громади сприяли поступовій колективізації селянських господарств [13, с. 39]. Матеріал, наведений В.В. Калініченком свідчить, що в земельній громаді органічно поєднувалися особисті і громадські інтереси селян, але саме це і не влаштовувало прибічників тоталітарної системи, які бажали перетворити селян на безправних виконавців у колективному, а фактично одержавленому сільському господарстві. В.В. Калініченко коротко описав процес ліквідації земельної громади більшовицьким режимом.

Разом з тим, В.В. Калініченко комплексно не досліджував земельну громаду в УСРР. Він розглядав її в контексті вивчення індивідуального селянського господарства України в добу непу і тільки намітив питання, що потребують подальшого вивчення.

В поле зору О.В. Михайлюка, який вивчав соціокультурні процеси в середовищі українського селянства в перші десятиліття ХХ ст., потрапила і сільська громада. Він розглядає громаду як соціальний мікрокосм, вказує вплив на громаду аграрної революції 1917–1918 рр. (О.В. Михайлюк вживає

ще і термін «общинна революція»). У період революції та громадянської війни, пише О.В. Михайлюк, відбулося відродження обшинних інститутів, він вірно підкреслив, що в ті буремні роки «грумада виконувала функцію організації самозахисту селян у ворожому світі» [14, с. 314]. Дослідник переконаний, що під час «общинної революції» грумада зосередила в своїх руках майже все керівництво місцевими справами [14, с. 315]. О.В. Михайлюк вважає, що грумади вписалися в систему селянських рад, виконували роль низових рад. На думку цього дослідника із встановленням радянської влади сільські ради були побудовані на зразок прямої демократії сільського сходу. Вони залишалися тими ж сільськими сходами, просто перейменованими в сільські ради [14, с. 317]. Отже сільська грумада залишалася першорядною, хоча і підспудною силою у країні і після революції 1917 р. – підсумував свої висновки О.В. Михайлюк [14, с. 389]. В цілому це вірне спостереження О.В. Михайлюка. Але слабким місцем цього дослідження є недостатнє, на нашу думку, використання первісних документальних свідчень цих процесів – приговорів сільських сходів, протоколів засідань сільських рад. О.В. Михайлюк здебільше використовує інформацію з других рук, про що свідчать його посилання. Робить аналіз матеріалу він майстерно, відчувається професійна рука дослідника, але все ж таки слід більше і частіше звертатись до первісних документальних свідчень. Факти і тільки вони є беззаперечними свідченнями подій та явищ, не зважаючи на всі інновації сучасного постмодернізму.

Окремі сюжети і факти, що стосуються земельних громад в УСРР, зустрічаються в роботах Л.С. Скотнікової, І.В. Рибак, Ю.В. Котляра, О.І. Ганжі, В.М. Олійника, Н.А. Ковальової, Г.Т. Капустян [15; 16, с. 28–32; 17, с. 162–165; 18, с. 105–109; 19; 20; 21; 22, с. 16–17]. Але створення комплексного дослідження інституту грумади в українському доколгоспному селі ці дослідники перед собою не ставили, а тому і не створили. Це завдання залишилося для майбутніх дослідників.

Оскільки історичні процеси в УСРР і РРФСР тісно перепліталися, тому ми у своєму дослідженні грумади в українському доколгоспному селі повинні врахувати напрацювання сучасної російської історіографії. Спроби осмислення інституту земельної грумади в українському селі будуть малопродуктивними якщо вилучити їх із загального контексту дослідження обшинних інституцій в Росії.

У сучасній російській історіографії, працях 1990-х – початку 2000-х років, проблема грумади (общини) знову зайняла помітне місце [23]. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі у російському суспільстві не припиняються в історіографії й досі [24, с. 117; 25].

Історіографічний аналіз наявної літератури свідчить, що земельна грумада УСРР вивчена недостатньо. Потрібно провести всебічне й багатогранне дослідження земельної грумади в доколгоспному селі, зокрема дослідити зв'язок сільської грумади із земельною грумадою, етапи генезису земельної грумади; вивчити розміри, чисельність, склад, управління, фінанси цього поземельного інституту; визначити роль земельної грумади у розвитку

сільського господарства; проаналізувати земельну громаду як організацію кооперативного типу.

Список літератури: 1. Земельний кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – 90 с. 2. *Калініченко В.В.* Земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): історіографічний огляд / В.В. Калініченко. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірн. наук. праць. – Х. : ХДАК, 2009. – Вип. 27. – С. 31–38. 3. *Анісімов В.В.* Земельні громади України (1921–1929 роки): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. / В.В. Анісімов. – К., 1997. – 20 с. 4. *Бойко В.В.* Земельні громади Кримської АРСР (1922 – 1930 рр.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. / В.В. Бойко. – Запоріжжя, 2003. – 20 с. 5. *Кривко І.М.* Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / І.М. Кривко. – Запоріжжя, 1999. – 19 с. 6. *Анісімов В.В.* Земельні громади України (1921 – 1929 роки): Дис. ... канд. іст. наук. / В.В. Анісімов. – К. : Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1997. – 162 с. 7. *Калініченко В.В.* Земельна громада / В.В. Калініченко. // Історія українського селянства. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 44–69. 8. *Калініченко Г.В.* Земельна громада на Харківщині (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Г.В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19 с. 9. *Калініченко В.В.* Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі / В.В. Калініченко. // Третій міжнародний конгрес українців 26–27 серпня 1996 р. Історія. – Х., 1996. – С. 97–101. 10. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с. 11. *Калініченко В.В.* Земельна громада в Україні (1922 – 1930 рр.) / В.В. Калініченко. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1998. – С. 93–120. 12. *Чаянов А.А.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. / А.А. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – 456 с. 13. *Михайлюк В.П.* Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В.П. Михайлюк. – К. : Видання Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с. 14. *Михайлюк О.В.* Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с. 15. *Скотнікова Л.С.* Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках / Л.С. Скотнікова. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі у 1920-х роках. – К. : Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 16–30. 16. *Рибак І. В.* Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О. В., 2008. – 244 с. 17. *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Ю.В. Котляр. – Одеса : "ТОВ Від", 2004. – 354 с. 18. *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О.І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с. 19. *Олійник В.М.* Розвиток селянського землекористування в 1921 – 1929 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / В.М. Олійник. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – 18 с. 20. *Ковальова Н.А.* Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. / Н.А. Ковальова. // Український селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип. 7. – С. 106–108. 21. *Ковальова Н.А.* Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях / Н.А. Ковальова. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 19–27. 22. *Капустян Г.Т.* Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. / Г.Т. Капустян. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. – 35 с. 23. *Курянишев А.А.* Крестьянство России в период войн и революции. 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А.А. Курянишев. // Вопросы истории. – М. – 1999. – № 4–5. – С. 148–156. 24. *Ибрагимов К.Х.* Особенности общинной поземельной собственности в России / К.Х. Ибрагимов. // Вопросы истории. – М., 2007. – № 12. – С. 117–125. 25. *Зырянов П.Н.* Полтора века споров о русской сельской общине / П.Н. Зырянов. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. – СПб : Алтея, 1999. – С. 87–100.